

Олександр Сидорович

РОЗДРІБНА ТОРГІВЛЯ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УРСР У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1991 рр.)

Стаття покликана актуалізувати проблему функціонування роздрібно́ї торгівлі в сільській місцевості УРСР у післявоєнний період. Здійснена спроба проаналізувати роль споживчої кооперації України у цій галузі, виокремити причини перманентного товарного дефіциту в повоєнному українському селі.

Ключові слова – роздрібна торгівля, споживча кооперація, післявоєнний період.

Соціальне забезпечення населення є багатогранною і багатофункціональною системою, що включає в себе багато елементів. Одним із них є забезпечення населення необхідними споживчими товарами за прийнятними цінами. Особливо гостро ця проблема стоїть в сільській місцевості, де в силу нижчого рівня доходів і розбалансованості транспортної інфраструктури люди отримують товари масового споживання гіршої якості і менших обсягів, ніж в містах. Причини такої нерівності слід шукати у кардинальних змінах, що відбулись у країні на початку 1990-их рр., пов'язані із переходом від командно-адміністративної економіки до ринкового господарства, а також – в системі товарного забезпечення, що діяла в роки існування Радянського Союзу. Перетворення, пов'язані із розпадом СРСР, у першу чергу найбільш чітко відбилися по аграрному сектору. Демонтаж колгоспно-радгоспної системи при відсутності цілеспрямованої стратегії розвитку села в пострадянський період спричинив ланцюгову реакцію руйнації систем трудових відносин, культурно-освітньої сфери та роздрібно́ї торгівлі у сільській місцевості. Роздрібна торгівля там за радянських часів проводилася через систему споживчої кооперації, яка в період пострадянських трансформацій у силу об'єктивних причин зазнала відчутних утрат. Саме тому ми в даній розвідці спробуємо проаналізувати діяльність Укоопспілки в галузі роздрібно́ї торгівлі в сільській місцевості у післявоєнний період, зацентрувавши увагу на тих особливостях, які в майбутньому стали причиною розбалансування цієї системи в пострадянську добу. Історія споживчої кооперації другої половини ХХ ст. (радянський період) уже виступала об'єктом дослідження в низці розвідок та комплексних праць з історії кооперації, проте в даному ракурсі заявлена проблема ще не знайшла відповідного відображення в історичній науці¹.

Споживча кооперація радянської України у плановій економіці виконувала ряд призначених для неї функцій. Серед них, у першу чергу, забезпечення сільського населення необхідними товарами масового споживання. Аграрна спрямованість Укоопспілки стала домінуючою ще в довоєнний період, фактично з часів суцільної колективізації, а після II Світової війни її діяльність майже повністю була зосереджена в сільській місцевості. Станом на 1966 р. із 45,5 млн населення України споживча кооперація співпрацювала з 20,4 млн сільського населення та 4,8 млн – міського. Державна торгівля обслуговувала мешканців обласних центрів, великих міст обласного підпорядкування, шахтарських і промислових селищ, де були великі промислові підприємства (шахти, металургійні комбінати). Споживча ж кооперація

© Сидорович Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут».

забезпечувала товарами майже все сільське населення, невеличкі міста і селища міського типу².

У перші повоєнні роки діяльність Укоопспілки була зосереджена на відбудові торговельної мережі, котра, як і решта інфраструктури, була майже повністю зруйнована в часи воєнного лихоліття. За неповними даними в системі споживчої кооперації було знищено, пограбовано будівель, споруд, інвентаря, обладнання, транспорту, робочої та продуктової худоби на 652 млн крб., товарів і готової продукції – на 1899 млн крб. Загальна сума матеріальних утрат системи становила понад 255 млн крб³. Проте відразу ж після звільнення українських земель від німецьких загарбників почала відновлюватись організаційна мережа споживчої кооперації. Вже станом на 1 липня 1944 до складу Укоопспілки входило 7394 споживчих товариства, 526 хлібопекарень та 1637 промислових і виробничих підприємств⁴. Відновлювала свою діяльність і заготівельна мережа споживчої кооперації. У 1943 р. облспоживспілки заготували на 410 тис. крб, райспоживспілки – на 21627 тис. крб сільськогосподарських продуктів, сировини. Вся заготовлена системою Укоопспілки продукція становила 44194 тис. крб при плані 33670 тис. крб⁵. Проте реальне становище в сільській торгівлі у перші повоєнні роки було не таким однозначним, як офіційна статистика. Так, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається звіт про першу післявоєнну ревізію, що була проведена держторгінспекцією по системі Укоопспілки в грудні 1944 р. Цей документ засвідчує системні порушення в організації і проведенні роздрібної торгівлі на всіх ланках системи. Перевіркою було встановлено факти безконтрольного витрачання хліба. Обласні й районні споживчі спілки не забезпечили необхідного порядку в продажі товарів сільському населенню і в деяких випадках самі грубо порушували встановлений порядок, розбазарюючи по записках і незаконних розпорядженнях велику кількість товарів. Інвентаризація товарів проводилась несвоєчасно, і її результати подавались із великою затримкою. Також перевіркою встановлено ряд фактів, коли постачання окремих населених пунктів взагалі випадало із поля уваги керівництва деяких райспоживспілок. Були зафіксовані випадки розкрадань і продажу дефіцитних товарів з-під прилавка. Наприклад, в Переяслав-Хмельницькій райспоживспілці Київської області головою правління було привласнено велику кількість товарів, а саме: рибу, яйця, мед, цукор, шоколад, дитяче взуття та бавовняний одяг. Подібні порушення виявленні також в Овруцькій та Красноармійській райспоживспілці на Житомирщині та Тальнівській райспоживспілці на Київщині⁶. Подібні зловживання не були рідкістю в споживчій кооперації УРСР в подальші роки⁷. Загалом саме торгівля в радянський період виступала одним із осередків низової корупції. Причиною цього явища були хронічний дефіцит товарів і низька заробітна плата працівників прилавка. А в сільській місцевості порівняно із містом ці тенденції ще більше посилювались, зважаючи на нижчий рівень оплати праці продавців сільських крамниць і забезпечення села товарами за залишковим принципом. Документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та державного управління, свідчать про свідоме ігнорування запитів кооперативної торгівлі, через яку проходило забезпечення сільської місцевості на користь державної торгівлі, що переважно була зосереджена в містах і промислових центрах.

Мова йде про листування керівництва Укоопспілки та державного і партійного керівництва УРСР. Так, у листі голови правління Укоопспілки до голови уряду УРСР В. В. Щербицького йдеться про те, що протягом багатьох років не задовольняється попит сільського населення на найважливіші товари народного споживання, а заявки торговельних організацій споживчої кооперації не виконуються. У довідці Укоопспілки за 1972 зазначається, що заявки організацій споживчої кооперації на вовняні тканини задовольняються на 14,7%, бавовняні тканини – 45,8%, льняні – 58%, меблі – 62,4%, фарфоро-фаянсовий посуд – 61,4%, пиломатеріали – 10,9%, цемент – 24,7%, шифер – 28%, також не забезпечені замовлення на багато інших товарів⁸. З метою поліпшення ситуації керівник споживчої кооперації УРСР М. П. Сай

у 1962 р. просить голову уряду встановити такий порядок розподілу товарних ресурсів між містом і селом, який би відповідав мінімальним потребам мешканців села⁹. В іншому листі вже до керівництва Держплану УРСР голова правління Укоопспілки ставить фактично те ж саме питання: про незадоволений попит мешканців села на промислові і продовольчі товари¹⁰. Ще в одному листі на ім'я заступника голови Держплану УРСР йдеться про те, що всі ресурси товарів за рахунок понадпланового виробництва Міністерством торгівлі направляються в промислові області України, де питома вага споживчої кооперації є незначною. Обласні ж управління торгівлі в свою чергу направляють товари міським торговельним організаціям, ігноруючи споживчі товариства. Тому правління Укоопспілки такий порядок розподілу понадпланових товарних ресурсів вважало несправедливим і просило Держплан в майбутньому вказувати розподіл товару окремим рядком по державній і кооперативній торгівлі. У тому ж році окремим листом на ім'я секретаря ЦК КПУ О. І. Іващенко керівництво споживчої кооперації України висловлювало занепокоєння із того приводу, що споживчій кооперації до 1962 р. зовсім не виділялося легкових автомобілів і лише після настійливих вимог Укоопспілки Міністерство торгівлі виділило у 1962 р. для реалізації спеціалістам сільського господарства 2000 легкових автомобілів, і це при тому, що мешканцям міст щороку продавалось по 10-12 тис. автомобілів¹¹. У листі від 1963 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ М. В. Підгорного зазначалося, що пропорції розподілу товарних ресурсів між містом і селом не враховують зростаючі потреби сільських мешканців¹². У 1968 р. у листі на ім'я голови уряду УРСР знову піднімається питання про невідповідність обсягів товарних поставок селу його реальним потребам. Так, при тому, що споживча кооперація обслуговує 55,8% населення України, фонди холодильників для села становили лише 19,5%, пральних машин 30%, телевізорів – 38,5%¹³. Завершувався цей лист традиційно проханням доручити Держплану, міністерствам і відомствам, що займаються виробництвом товарів народного споживання, наростити обсяги виробництва, а до Міністерства торгівлі – розглянути пропозицію Укоопспілки про додаткове виділення для сільського населення товарів за рахунок фондів державної торгівлі.

Подібні ж листи функціонери Укоопспілки направляли і безпосередньо у галузеві міністерства. Так, у 1969 р. у листі на ім'я міністра місцевої промисловості Укоопспілка висувала обґрунтовані претензії щодо невиконання підприємствами згаданого міністерства заявок споживчої кооперації на постачання різноманітних товарів для села¹⁴.

У цілому можна констатувати, що дискримінаційна політика по відношенню до села проявлялась і у сфері забезпечення роздрібною торгівлю товарами першої необхідності. Хоча офіційні видання того часу, присвячені діяльності як споживчої кооперації СРСР, так – і роботі Укоопспілки переможно проголошували про успіхи в організації торгівлі на селі, зростання планових показників, поліпшення культури обслуговування і т. д.¹⁵. Варто відмітити, що всі основні показники діяльності роздрібною торгівлю на селі, які ми можемо прослідкувати через результати роботи Укоопспілки, демонстрували тенденцію до зростання і у подальші роки. Так, уже в 1950-их рр. торговельна сітка на селі збільшилась на 15 тис. роздрібних торговельних підприємств і становила станом на 1 січня 1956 р. 56498 одиниць. Були побудовані й уведені в експлуатацію тисячі нових магазинів, у тому числі раймаги, сільмаги і спеціалізовані магазини різного профілю¹⁶. Кількісне зростання стаціонарних торговельних закладів на селі продовжилось і в 1960-их роках. Так, на 1 січня 1966 р. торгівлю промисловими товарами складного асортименту здійснювали 9354 універсальних та 11044 спеціалізованих магазинів. Крім того, 13546 магазинів торгували продовольчими товарами і 596 – хлібом¹⁷. Характерною рисою цієї десятилітки було збільшення спеціалізованих магазинів в системі Укоопспілки. Роздрібний товарооборот спеціалізованих універсальних магазинів в цей період становив 73% від усієї кооперативної торгівлі. Зростала також торгівля літературою як художньою, так і спеціалізованими виданнями. У 1976 р. було реалізовано літератури на 41 млн. крб¹⁸. Реалізація книжкової продукції населенню відбувалася не лише через мережу спеціалізованих крамниць, а й

в автокранницях, бібліотеках, шкільних товариствах «Юні друзі книги». Поштовою до зростання книжкової торгівлі на селі послугувала постанова Ради Міністрів СРСР у 1957 р., згідно з якою споживча кооперація перейняла торгівлю літературою від міністерства торгівлі СРСР¹⁹. У подальшому споживча кооперація стала фактично єдиною на селі товаропровідною мережею, яка забезпечувала населення товарами від продовольства, промислових та культурно-побутових товарів до будівельних матеріалів та твердого палива. У 1970-их рр. споживча кооперація УРСР переживає певні структурні реформи. Було ліквідовано 1939 споживчих товариств і 191 райспоживспілку, натомість створено 199 районних споживчих товариств, що стали великими господарюючими організаціями із річним товарообігом від 20 до 30 млрд крб. Саме в цей період масового поширення набула практика будівництва крамниць силами колгоспів і передача цих торгових підприємств на баланс Укоопспілки. Кількість роздрібних торговельних підприємств на 1 січня 1973 р. становила 83,9 тис.²⁰. Фактично незмінною ця кількість торгових закладів на селі залишилася до розпаду СРСР. Матеріально-технічна база торговельного комплексу споживчої кооперації на кінець 1990 р. включала 83 тис. роздрібних торгових підприємств, у тому числі 73,6 тис. магазинів з торговельною площею 5661 тис. кв. метрів²¹. Роздрібну торгівлю на селі здійснювали 735 великих універсальних магазинів типу «Коопунівермаг», 26,2 тисячі магазинів з торгівлі продовольчими товарами, 17,6 тисячі спеціалізованих магазинів, що торгували окремими групами непродовольчих товарів та 13 тисяч магазинів з торгівлі товарами повсякденного попиту²². Незважаючи на постійне кількісне зростання мережі роздрібною торгівлі в сільській місцевості та збільшення обсягу товарообігу в період із другої половини 1940-их рр. до початку 1970-их рр., якісний компонент торгівлі залишався на низькому рівні. Мешканці села за значною частиною споживчих товарів змушені були їздити в міста, не поліпшувалася також і культура обслуговування. Це свідчило про відставання у задоволенні попиту на споживчі товари сільського населення порівняно із міським. Насправді, в «офіційних» працях того часу вторинність села опосередковано визнавалась через постійне постулювання ідеологем, що виявились у таких стійких словосполученнях, як: «необхідність подолання розриву між містом і селом», «стирання граней між містом і селом», «перебудову побуту трудівників села на соціалістичних засадах». Однак ці мантри і їхнє ідеологічне обґрунтування не зачіпали причин відставання села, зокрема у товарному забезпеченні. Останні полягали в першу чергу в гіршому забезпеченні сільської кооперативної торгівлі товарами масового споживання, що було свідомою політикою радянської влади, яка, незважаючи на всі голосні декларації, інтереси міста, важкої промисловості ставила на перше місце у порівнянні з інтересами мешканців села і агропромислового комплексу.

У подальшому, на нашу думку, заслуговує на увагу аналіз інших складових діяльності Укоопспілки в сільській місцевості.

1. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення [Текст]: монографія / [М. Аліман та ін. ; за заг. ред. С. Гелея]. – Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – 972 с.; Клок Василь. Розвиток споживчої кооперації в УРСР в кінці 1960 – на початку 1970-их рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/24_Klok.pdf; Михальський Юрій. Вплив реформ А.Косигіна на розвиток української споживчої кооперації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/NZTNPU_ist/2012_2/Article/25_Mykhalskyj.pdf; Кендус Олександра. Криза системи споживчої кооперації УРСР в кінці 1970-их – на початку 1980-их рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/26_Kendus.pdf

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 296, оп. 8, спр. 2825, арк. 158.

3. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с. – С. 277.
4. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 55, арк. 2.
5. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с. – С. 279.
6. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 55, арк. 7-16.
7. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В.Боряк, В.М.Геєць та ін.; відп. ред. В.А.Смолій; авт. кол.: Т.А.Балабушевич, В.Д.Баран, В.К.Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.2. – 608 с. – С. 490.
8. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 3971, арк. 19.
9. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 2093, арк. 2-3.
10. Там само, арк. 73-75.
11. Там само, арк. 144-145.
12. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 2228, арк. 2.
13. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 3175, арк. 4.
14. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 3397, арк. 20.
15. Споживча кооперація Української РСР / [авт. кол.: С.Г.Сіденко, Ф.Д.Колесник та ін.]; Вид-во «Економіка». – К.: Київська книжкова фабрика, 1967. – 207 с.; Сай М.П. Споживча кооперація України в семиріччі / Микола Петрович Сай. – К.: Радянська Україна, 1961. – 48 с.; Колесник Ф.Д. Споживча кооперація України в новій п'ятиріччі (1966-1970 рр.) / Феодосій Дмитрович Колесник. – К.: УкрНДІНТІ, 1967. – 38 с.
16. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР) / Геннадий Александрович Гетьман. – Харьков: «Вища школа», 1985 – 248 с. – С. 106.
17. Колесник Ф.Д. Діла і плани кооператорів України / Феодосій Дмитрович Колесник. – М.: Экономика, 1971. – 179 с. – С. 11.
18. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с. – С. 324.
19. Потребительская кооперация СССР: учебник [для кооп. техникумов] / [Вахитов К.И.]. – 3-е издание перераб. – М., 1991. – 176 с. – С. 91.
20. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР) / Геннадий Александрович Гетьман. – Харьков: «Вища школа», 1985 – 248 с. – С. 170.
21. Основні показники господарсько-фінансової діяльності споживчої кооперації УРСР за 1986-1990 роки. // Стат. збірник.- К.: УКС, 1991. – 114 с. – С. 5-7.
22. Там само. – С. 6-8.

Сидорович О.С. Розничная торговля в сельской местности УССР в послевоенный период (1945-1991 гг.)

Статья призвана актуализировать проблему функционирования розничной торговли в сельской местности УССР в послевоенный период. Осуществлена попытка проанализировать роль потребительской кооперации Украины в этой области, выделить причины перманентного товарного дефицита в послевоенном украинском селе.

Ключевые слова: розничная торговля, потребительская кооперация, послевоенный период.

Sydorovych O.S. Retail sales in rural areas of the USSR in the postwar period (1945-1991 years.)

One of the key elements of social protection is to provide consumer goods. Of particular importance, this problem is in rural areas, where the provision of essential commodities is at a

lower level than in the city. The reasons for this phenomenon are complex. The dramatic changes which took place in the country in the early 1990's were connected with the transition from a command economy to a market economy. The transformations associated with the collapse of the Soviet Union hit the agricultural sector the hardest. Dismantling of collective and state farm system in the absence of targeted strategies for rural development in the post-Soviet period caused a chain reaction of destruction of labor relations, cultural and educational fields and retailers in the country. However, one of the main reasons in our opinion is a historic tradition which was supported by the government in the days of the Soviet Union and which lay in provision of a residual village with the remaining principle. Retail sales in rural areas in the Soviet times was conducted through the system of consumer cooperatives, which during the post-Soviet transformation for various reasons suffered considerable losses.

The article brings up the problem of functioning of retail in rural areas of the USSR in the postwar period. An attempt is made to analyze the role of consumer cooperation of Ukraine in this sphere, to isolate the causes of permanent trade deficit in the postwar Ukrainian village.

As a result, the research found out that the main reasons for the worse provision of rural cooperative trade with goods of mass consumption compared to the city were in particular deliberate policy of the Soviet power. Despite all the loud declarations, the Soviet state in the studying period put the interests of the city, heavy industry on top in comparison with those of the villagers and agriculture.

Keywords – retail, consumer cooperatives, the post-war period.

